

HORVÁTH IVÁN

A Hegel – Marx – Freud alapötlete

Az 1930–1937-es korszak József Attila-tanulmányainak kiemelkedő darabja a *Hegel – Marx – Freud*.¹ Észrevételeimmel a nagy tanulmány soha el nem készült II. részének bizonyára megoldhatatlan kérdéséhez szólok hozzá.

Voltaképpen mondanivalóm előadása előtt megjegyzést teszek az elkészült I. rész (*A tudományos szocializmus*) szövegtörténetéről. Az erről zajló vita ma már tétmentes – de mégis akadnak, akiket érdekel, hogy ez a rész, amelyen a költő haláláig dolgozott, mit mond a marxizmusról. Nem kétséges, hogy a költő felülvizsgálta a marxizmus némi tételét, vagyis – munkásmozgalmi műszóval – „revizionista” volt, de tudni szeretném, hogy bírálata mennyire volt mélyreható, elhatárolódást jelentett-e, és ha igen, akkor mit ajánlott helyette. A tanulmány szövegforrásait sorba rendezve egykor úgy gondoltam, hogy a gyökeresen elhatárolódó változat időben az utolsó, Veres András viszont úgy vélte, és ezt most a JAÖTC² megismétli, hogy nem tudható, melyik szövegforrás a végső: ez-e vagy az, amelyben a szerző nem bírálta a marxizmus bölcséleti alapállítását, axiómáját. Szövegkritikai megfontolásokból elvettem a JAÖTC javaslatát, és a JAHSZK 2012-vel³ és a JAHSZK 2019-cel⁴ összhangban továbbra is a radikálisabb Marx-bírálatot sorolom a későbbi helyre. Az érveket lásd Vigyikán Villő tanulmányában.⁵

Előre elismerem, hogy a megíratlan II. részre vonatkozó észrevételeim csak ehhez a gyökeres Marx-bírálattal záruló I. részhez illeszkednek hézagmentesen. Ha szövegtörténeti rekonstrukciónkban Vigyikán Villő és én tévedtünk volna, az bizony ellenérv lenne a II. részre vonatkozó alábbi fejtegetésekkel szemben.

* A szerző az ELTE professor emeritusa. Tanulmányomat szíves volt véleményezni Borgos Anna és Gengeliczky Dóra pszichológus, Bezeczy Gábor, Tverdota György és Veres András irodalomtörténész – köszönet fáradságukért.

1 VERES András, „Egy ismeretlen József Attila”, *Literatura* 34 (2008): 76–101.

2 JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937*, szerk. TVERDOTA György és VERES András, kiad. SÁRKÖZI Éva, 2 kötet. (Budapest: József Attila Társaság–L'Harmattan, 2018), 2:1293. A továbbiakban: JAÖTC.

3 JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke: Szövegek, 1930–1937*, 1.0. kiadás, kiad. HORVÁTH Iván, FUCHS Anna, BOGNÁR Péter, BUDA Borbála Sára, DEVESCOVI Balázs és GOLDEN Dániel, prog. KIRÁLY Péter (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2012), hozzáférés: 2020.10.24, <http://textus.elte.hu/ja/>. A továbbiakban: JAHSZK 2012.

4 JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke: Szövegek, 1930–1937*, 2.0. kiadás, kiad. FUCHS Anna, HORVÁTH Iván és VIGYIKÁN Villő (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2019), hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/. A továbbiakban: JAHSZK 2019.

5 VIGYIKÁN Villő, „Szövegkritikai kérdések József Attila értekező prózájában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124, 5. sz. (2020): 630–656.

1.

Hogy a JAÖTC megjelenése előtti álláspontomat világossá tegyem, ide másolom a 2012-es, ideiglenes szöveggözlés idején, Tverdota György születésnapjára megfogalmazott tanulmányom egy részletét:

Veres András összefoglaló tanulmánya⁶ jó példája a József Attila Társaságban folyó közös munkának. Felhasználta a szegedi konferencia eredményeit, nekem pedig meleg köszönetet mondott. Legfőbb érdeme a *Hegel – Marx – Freud* gondolatmenetének megbízható összefoglalása, a töredékek gondolatanyagának fajták szerint való csoportosítása, valamint annak felismerése, hogy a költő az – egymással összeegyeztethetetlen rendszereket alkotó – elméleti gondolkodókkal szemben roppant méltányosan járt el, ami az elméleti irodalomban nagyon szokatlan, legkivált éppen József Attilánál. (Különösen, ha nem gondolunk a *Szerkesztői üzenet* József Attilájára...) Személy szerint én abban látom a Veres-tanulmányok felsorolatakánál is nagyobb, a szememben legnagyobb érdemét, hogy a *Hegel – Marx – Freud* tanulmány az értekező József Attila főművei közé sorolja; csak az *Ihlet és nemzet* töredékei állíthatók mellé. Ez a merészen értékelő, kánonba foglaló mozdulat szerintem is indokolt.

Vannak téves megállapítások is a tanulmányban, jelentős részben a mi hibánkból. Ilyen az idegen kéz hibás azonosítása, ill. az ahhoz fűzött kalandregény (szerencsére Veres András ezt a feltételezéssort nem fogadta el).

Veres András olykor mintha megfélekednék arról, hogy a *Hegel – Marx – Freud* nem készült el, mintha benne József Attila *máris sort kerített volna* – főleg a 7. fejezetben – Marx freudista bírálatára.⁷ Csak ehhez képest tarthatja „kidolgozatlanak a hetedik pontot és egyáltalán a marxizmus freudista kritikáját”.⁸ Holott a marxizmus freudista bírálatának, a saját freudo-marxizmusának bemutatására csupán a tanulmány megíratlan II. részében szándékozott rátérni a költő. A 7. fejezet csak a probléma felvetése, nem több. Ekként nem aránytalan, nem is kidolgozatlan.

Itt is hangsúlyozom, hogy Veres András a mi akkori szövegleszarmazási elméletünk vezethette tévútra, bár mi a 7. pontot korábban is az I. rész záró részének tartottuk, és a tanulmány alcíme mindenképpen római eggyessel kezdődik: *I. A tudományos szocializmus* – tehát mindenképpen igényt tarthatunk egy római kettessel kezdődő folytatásra. A cím meg is felel a valóságnak, hiszen az I. rész középpontjában a marxizmus áll, valamint előzményei (Hegel, Feuerbach). A záró részben éppen csak bevezeti a későbbi versenytárs-elméletet (Freud). Nyilván a II. rész középpontjában állt volna a freudizmus, majd a költőnek Marx és Freud összeegyeztetése nyomán társadalom-ma-

6 VERES, „Egy ismeretlen József Attila”, 76–101.

7 Talányos ez a kifejezése: „A (meg nem jelent) második részhez (7. ponthoz) kapcsolható változatokból” stb. Lásd: uo., 94. A II. rész nemcsak nem jelent meg, hanem el sem készült, a költő talán hozzá sem látott az előzetes anyag- és ötletgyűjtésen túl a megírásához. Az I. részt valószínűleg csak nagyon kevés halála előtt dolgozta át.

8 Uo., 88.

gyarazó elméletét fejlesztett sajátos freudo-marxizmusa.⁹ Ha a tervezett tanulmány e kétrészes szerkezetét szem előtt tartjuk, semmiképpen nem gondolhatjuk azt, hogy a 7. fejezetben kifejtettek képezték volna a tanulmányban – ha elkészül – „a marxizmus freudista kritikáját”. Akkor miről lett volna szó a tanulmány II. felében?

A megíratlan II. rész tervezett alcímét talán megsejthetjük. Az I. rész folyvást hangsúlyozza, hogy a marxizmus 19. századi tan. Mentegeti Marxot és Engelst amiatt, hogy a 19. században még nem ismerhettek bizonyos későbbi felismeréseket. Ezzel az előadásmóddal – a marxizmus 19. századi voltának hangoztatásával – teljes összhangban lenne, hogy a freudizmusnak szentelt II. rész ideiglenes címe az új, 20. század korszerű tudományaként mutassa be a freudizmust. Nos, rendelkezünk ideillő címmel a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárának anyagában: *Az új század új tudománya*. A költő e ránk hagyott gépiratos töredéke a freudizmusról szól,¹⁰ és nincs semmi akadályja annak, hogy a II. rész előkészületeinek nyomát lássuk benne.

Eltérek tehát Veres András értelmezésétől annyiban, hogy a tanulmányban – a 7. fejezettel együtt – a tervezett egésznek csak a *felét* látom, mégpedig – hiába lángelme műve – a kevésbé lényeges felét. A második feléről csak annyit tudhatunk, de annyit bizonyosan tudunk is, hogy benne olyan, gyökeresen átdolgozott marxizmusféleséget ismeretett volna, amelyben a nemi munkamegosztáson és a családban kialakult magántulajdonon alapuló, elsősorban a *Gazdaságfilozófiai kéziratokban* és *A német ideológiában* kifejtett marxi–engelsi minta hasonmására egy olyan társadalommintát dolgozott volna ki a költő, amely a szülő/gyermek viszony általánosításán alapul.

A fennmaradt előzetes anyaggyűjtés, ötletek, törmelékek nem vallanak arra, hogy elkészült volna a II. részből bármi is. Mozaikköveink vannak, amelyekből egyiket-másikat beilleszthetjük egy rendszerbe – ha van elképzelésünk ilyen rendszerről. Képzelő-röng persze nekilódulhat, hiszen a kiinduló marxi axióma felváltása többé-kevésbé eleve kirajzolja a rendszer néhány tulajdonságát.

A *Gazdaságfilozófiai kéziratok* és *A német ideológia* Marxa szerint eredetileg a nemi viszonyból származtak a termelési viszonyok (tulajdonviszonyok és munkamegosztás). Ha a nemi viszonyt a szülő/gyermek viszonyral helyettesítjük, megkapjuk a régi, kibővítetlen marxizmus fogalmainak megfelelőit az új rendszerben. Akár táblázatba is foglalhatjuk őket; a táblázat sorai persze bővíthetők:

9 Ennek gondolati forrásait (Wilhelm Reich? mások?) még nem tárta fel a kutatás.

10 JÓZSEF Attila, „A Hegel – Marx – Freud második részének előzményei”, in JAHSZK 2012, hozzáférés: 2020.10.24, <http://textus.elte.hu/ja/textus-64.html#d1e20566>.

Emberi alapviszony:	férfi/nő	felnőtt/gyermek
Társadalmi alapviszony:	termelés (munkamegosztási és tulajdonviszonyok)	hagyomány (nyelv)
A társadalom eleme:	osztály (a termelési viszonyok meghatározta egység)	nemzet (a nemzedékek egymásra következésének származási és nyelvközössége)
A modell időbelisége:	szinkrón	diakrón
Freudi tárgykapcsolatok:	merev (heteroszexualitás)	képlékeny (autoerotizmus és biszexualitás)

Nem tagadás, hanem gyökeres szemléleti kibővítés ez, amelyben az alapviszony eleve megjeleníti az időbeliséget, a nemzedékek egymásutánját, így a történetiség szilárd megalapozást, sőt elsődlegességet kap. Az új rendszerben döntő jelentőségű lesz a hagyomány. Ennek révén nagy fontossághoz jut a nemzet fogalma, amely már József Attila korai költészetbőlcselétének is a középpontjában állt. *A Dunánál* rejtélyes, Tamás Attila által megbírált¹¹ gondolatai akár az új rendszer megsejtetéseként is felfoghatók:

Anyám kún volt, az apám félig székely,
félig román, vagy tán egészen az.
Anyám szájából édes volt az étel,
apám szájából szép volt az igaz.
Mikor mozdulok, ők ölelik egymást.
Elszomorodom néha emiatt –
ez az elmulás. Ebből vagyok. „Meglásd,
ha majd nem leszünk!...” – megszólítanak.
Megszólítanak, mert ők én vagyok már;
gyenge létemre így vagyok erős,
ki emlékszem, hogy több vagyok a soknál,
mert az összejtig vagyok minden ős –
az Ős vagyok, mely sokasodni foszlik:
apám- s anyámmá válok boldogon,
s apám, anyám maga is ketté oszlik
s én lelkes Eggyé így szaporodom!
A világ vagyok – minden, ami volt, van:
a sok nemzetség, mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kínja meggyötör.
Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa –
török, tatár, tót, román kavarog
e szívben, mely e multnak már adósa
szelíd jövővel – mai magyarok!

11 SÖTÉR István, főszerk., *A magyar irodalom története*, 6 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964–1966), 6:371–372.

E régi tanulmányrészletet szívesen pontosítanám. Ki lehetne egészíteni a táblázatot a *Marx szimbolizmusa* című töredék fogalompárjaival. A táblázat legutolsó cellájába autoerotizmus helyett ambivalenciát kellett volna írnom. A *Dunánál* idézett részletével kapcsolatban pedig fel kellett volna hívnom a figyelmet a biszexuális szó különleges, hogy úgy mondjam: 'lelki hermafrodita' jelentésére; később látni fogjuk, hogy Freud is így használja a szót. A beszélő egy szót sem szól nemi irányultságáról, nemi önazonosságát viszont bemutatja. Amikor hozzálát időutazásához, nem férfi nemi szerepet vesz föl, hanem egyszerre férfi- és nőszerepet („ők ölelik egymást”), később pedig az ivartalan önazonosság („az Őssejtig”) is sorra kerül.

Mit fogad el, mit tagad mindebből a JAÖTC, személy szerint pedig Veres András, a tanulmány tárgyi jegyzeteinek szerzője?

1) Elfogadja,¹² hogy a *Hegel – Marx – Freud* címen ismert mű egy kétrészesre tervezett tanulmány I. része.

2) Elutasítja, hogy a II. rész egy, a marxizmushoz képest kevésbé agresszív, sokkal megértőbb bölcséletet terjesztett volna elő, olyasmit, amit a *Szerkesztői üzenet* és *A Dunánál* alapján várhatnánk. „Ha a második részben valóban az általa feltételezett békéltető-kiegészítő magatartás került volna kifejtésre, aligha bizonyult volna kielégítő válasznak az első rész súlyos kiinduló kérdésére, arra, hogy a diktátorok uralta történelem megváltoztatható-e, és ha igen, hogyan”.¹³ Ahogy én értem a *Hegel – Marx – Freudot*: a még mindig marxista kiindulású szerzőnek természetesen nem a diktátorokkal volt baja, hanem a társadalommal. *Az önkéntes szolgaságról* szóló műve lapjain Étienne de la Boétie, a marxizmus előfutára már a 16. században rámutatott, hogy minden zsarnok voltaképpen a nép kegyelméből uralkodik. A *Hegel – Marx – Freudban* József Attila a néppel elégedetlen: „hogya’ lehet tehát, hogy egy hatvanmillió lakosú állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?” Azt kutatja: ha a szocializmus tárgyi feltétele (a termelőeszközök fejlettsége) megvan, akkor milyen „alanyi, lelki” feltételek hiányoznak? Amikor eltöprengünk azon, hogy a tanulmány tervezett II. része mire jutott volna, akkor kifejezetten az erre a kérdésre adható választ kutatjuk.

3) Elutasítja, hogy a tervezett Bartók-tanulmány vázlat (*Medvetánc*) volt a *Hegel – Marx – Freud* megalkotásának legelső lépése. Nyugtázza, hogy – épp az ő, Veres András korábbi ellenvetéseinek hatására – elismertem: a vázlat nem tekinthető a tanulmány megalkotása „legelső, hanem csupán egyik lényeges pillanatának”.¹⁴ Ez tényleg így van, abban az értelemben, hogy József Attila már korábban is nem egyszer foglalkozott a marxizmus és a freudizmus összekapcsolásával, a náci párt hatalomra jutásával, s a tanulmányban felvetett számos kérdéssel. Az viszont kétségtelen előttem (a JAÖTC jól érti álláspontomat),¹⁵ hogy a *Hegel – Marx – Freud* alapeszméjére, magára az ötletre igenis ott és akkor jutott, Budapesten, 1936. december 8-án, a hajnali órákban.

12 JAÖTC, 2:1292.

13 Uo., 2:1309.

14 Uo., 2:1122.

15 Uo., 2:1309.

A *Bartók Béla disszonanciájáról* eltervezett tanulmánynak nem megírása, hanem pusztá elgondolása, az „ötlet”, ahogy ő maga nevezte, meglehetősen jelentékeny dolog volt a szemében. Elegendő mentségnek érezte azért, hogy az ötleten való, kimerítő gondolkodás miatt elmulasztotta a zeneszerzővel megbeszélte találkozóat. A bocsánatkérő levélben nem is vitte túlzásba a mentegetőzést, a levél végén pedig nem tisztelettel, hanem egyenrangúként, „sok szeretettel” üdvözölte a nála 24 évvel idősebb, világhírű komponistát és zongoraművészt.

A *Hegel – Marx – Freud* akkor, a keletkezés első pillanatában még valóban nem volt több ötletnél. Ennek köszönhetjük, hogy a vázlatban a szerző nem ment bele a részletekbe, hanem csak az alapszerkezetet vázolta fel: hogy milyen gondolatmenettel jut el Hegeltől Marxig és Marxtól Freudig. Hegel felfedezi a történelem előrehaladásának törvényét, a dialektikát, Marx behelyezi a modellbe a hajtóművet, az osztályharcot, és megrajzolja az osztálytalan szocializmus távlatát, de a tárgyi feltételek kidolgozása közben elhanyagolja a szocializmus alanyi feltételeit, a lelket. A társadalmi agresszió feloldását a freudizmus felismerései hozzák meg. A nyúlfarknyi vázlat, a *Medvetánc*, mivel nem töredék, terv formájában a tanulmány egészéről nyújt értesüléseket, az elkészült, terjedelmes *Hegel – Marx – Freud* pedig, mivel töredék, csak a feléről. A *Medvetánc* három utolsó pontja tényleg nagyon hasonlít a majdani *Hegel – Marx – Freud* szerkezetére – mindaddig, ameddig a költő megírta (13–14. pont). Ebből következtethetünk arra, hogy a következő, II. részben mit szándékozott volna megírni (15. pont).

13. Hegel dialektika.

14. Marx: Osztályharc. Az osztályharc fölismerése hozza létre egy osztálytalan társadalom megérzésének lehetőségét és szükségét.

15. Freud: Ambivalencia, biszexualitás. A férfit föloldja a nő.

Nem kifogásolom, hogy a *Medvetáncot* nem a *Hegel – Marx – Freud* előzményei között közlik – az se lenne éppen baj, de ez se az –, ám az indoklás nem makulátlan: „Kritikai kiadásunk önálló szövegnek tekinti a *Medvetáncot* – végül is a szöveg túlnyomó része, az első tizenkét pont egészen másról szól”.¹⁶

Valójában éppen ez a körülmény bizonyítja, hogy a tanulmány alapeszméje akkor, azon a hajnalon született meg. A szöveg Bartók-vázlatnak indul, aztán irodalomról, lélektanról, bölcseletről esik szó, végül pedig ott ez a három záró pont: 13. Hegel, 14. Marx, 15. Freud. A vázlat olvastán tanúi vagyunk annak, ahogy a gondolat a felszínre jut. József Attila csak később fog úgy dönteni, hogy a téma szétfeszíti a disszonancia-dolgozat kereteit, és a három gondolkodó összekapcsolásának külön tanulmányt szentel.

A JAÖTC felveti, hogy az időrend akár fordított is lehet. A feltételezés szerint a költő már komoly előrehaladást tett a *Hegel – Marx – Freud* megírásában (elkészültek a tanulmány szövegének „első változatai”),¹⁷ amikor rájött, hogy munkában levő kéziratát egy *Bartók Béla disszonanciájáról* szóló dolgozat záró részeként fogja felhasználni, és ebben

16 Uo., 2:1122, 1309.

17 Uo., 2:1308.

a szellemben megírta a *Medvetánc* című vázlatot. De akkor hogy lehet, hogy a *Hegel – Marx – Freud* számos szövegforrása között egyetlenegy sincs, amely folytatná a *Medvetánc* első 12 pontját? A költő haláláig dolgozott tanulmányán (a javított korrektúrát, a kiegészítést és az előzményt már nem küldte vissza a nyomdába), de Bartók Béla disszonanciájára még mindig nem kerített sort.

2.

De miért is véli úgy a JAÖTC, hogy „a szöveg túlnyomó része, az első tizenkét pont egészen másról szól”? A vázlatpontok közti összefüggést talán azért hiányoljuk, mert a szöveg, amelyet a költő önmaga számára jegyzett föl, nehezen érthető:

1. Vita a zeneértőkkel. Gyulai-idézet. (25. o.)
2. Bartók elfelejtett zene.
3. Disszonancia függőleges és vízszintes irányban.
4. Csak disszonancia által lehetséges alkotás. A konszonancia nem egyéb megértett disszonanciánál.
5. A régi konszonanciát csak érteni vélik.
6. A botfűlűnek ezért minden disszonancia s egyben konszonancia, mert nem tudja a disszonanciát fölfogni.
7. Petőfi verse: Tied vagyok, tied, hazám.
8. Lényegében minden hasonlat disszonancia, mert csak különböző dolgok hasonlítanak és csak hasonló dolgok különböznek.
9. A szellem általában csakis probléma formájában van adva: a szellem, a tudat a lét probléma-formában való jelentkezése
10. A disszonancia tulajdonképpen probléma. Probléma nélkül annak megoldása sincs, tehát konszonancia sincs.
11. Egyes zenészek Bachból próbálják megértetni Bartókot. Ez lehetetlenség. Bach olyan, mint a szokás. Ha valaki szokásból tesz valamit, a szokásának az értelmét csak úgy foghatja föl, ha egy eredeti helyzetet fog föl (probléma) és old meg. Tehát Bartókból érthető meg Bach és nem fordítva. A nem-zenéből értjük a zenét.
12. Pikler Gyula: A megismerés folyamán az ellentétesek rendszeréből először a másodikat ismerjük meg s ezzel vesszük tudomásul az elsőt.
13. Hegel dialektika.
14. Marx: Osztályharc. Az osztályharc fölismerése hozza létre egy osztálytalan társadalom megérzésének lehetőségét és szükségét.
15. Freud: Ambivalencia, biszexualitás. A férfit föloldja a nőé.

A kulcs a függőleges és vízszintes irányú disszonancia megkülönböztetése, amelyre a zenetörténész Demény János igencsak körmönfont magyarázatot adott.¹⁸ A magyarázat alapja Kodálynak egy 1921-es, nagyon szakszerű, francia nyelvű cikke a Bartók-zene polifón voltáról, amelyet József Attila bizonyára nem olvasott, de a disszonanciáról voltak elemi ismeretei. A zeneelméletben az egyszerre elhangzó hangokból álló hangközöket nevezzük disszonánsnak vagy konzonánsnak. Ami egyszerre hangzik el, azt a kotta függőlegesen, ami egymás után hangzik el, vízszintesen ábrázolja. A disszonanciák függőlegesek. Mit nevezett József Attila vízszintes – tehát időbeli – disszonanciának? Nem jut eszembe más, mint az olyan zenei esemény, amely a hallgató hangnemi, ritmikai vagy egyéb várakozását durván megsérti, és amely Bartókra is (de nem kizárólag őrá) jellemző.

A vázlat címében a költő nyilvánvalóan a *10 könnyű zongoradarab* (1908, Sz 39) külön is megjelent, népszerű, utolsó számára utal, nem a *Szonatina* 2. tételére. Lássuk a téma expozícióját:

Az utolsó ütemben várakozásunk (két *disz*) ellenére két *e* áll. Bartók a fekete billentyű helyett a mellette álló fehéret találta el, elrontva a moll dallamot.

Ha elfogadjuk a *vízszintes = időbeli* megfeleltetést, akkor észrevehetjük, hogy az egész *Medvetánc*-vázlat az időbeliségről szól. A felismerés viszonylag egységes értelmezést tesz lehetővé.

József Attila szinte rögeszmésen ragaszkodott ahhoz az elképzeléshez, hogy a költő a történelemnek nemcsak a kereszt-, hanem a hosszszerszében is tevékenykedik, hogy a múltba és a jövőbe lát; például: „én nem csalódom – minden szervem óra, / mely csillagokhoz igazítva jár” (*Majd emlékezni jó lesz*), illetve: „Én úgy vagyok, hogy már száz ezer éve / nézem, amit meglátok hirtelen” (*A Dunánál*). Bár a lángoszlop-költő hivatását sok romantikus elmondta – Victor Hugo (*A költő szerepe [Fonction du poète]*) szinte tankönyvszerűen –, homéroszi eredetű hagyományról van szó (*Iliász*, II, 484–486; Hésziodosz, *Az istenek születése*, 32–33). Mivel én is rögeszmésen, immár 50 éve írok erről,¹⁹ ezúttal inkább hallgatnék József Attila idevágó („A nemzet közös ihlet”, *Ady-vízió*) költészetbölcseletéről és a marxista változatról (*Irodalom és szocializmus*).

A *Medvetánc* a disszonanciát és általában a zeneszerzést időbeliségében mutatja be, a „vízszintes” disszonanciától (3. pont) az osztályhelyzettől (1. pont) összefüggő zenei divatokon keresztül az elfelejtett, ősi hangokat megszólaltató Bartók-zenéig (2. pont). Ez utóbbi nézet szembetűnő hasonlóságot mutat József Attila archaizáló költészetfelfogásával („a szó keletkezésekor volt költemény”, *Ady-vízió*). Bartók maga a népzene

18 Egyetértőleg idézi: *uo.*, 2:1104.

19 HORVÁTH Iván, *Gépeskönyv*, Opus: Irodalomelméleti tanulmányok 9 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 251–262.

roppant réginek képzelte. Az „új stílusú” népdalokban gregorián hangnemeket azonosított, a „rég stílus” dallamait pedig ősieknék és eredetieknek (nem átvetteknek) vélte.²⁰

Jól követhető az a gondolat, hogy a diszszonancia: probléma, a konszonzancia pedig: megoldás (5. és 10. pont). A 11. pont viszont mintha a Bartók-zenét átfogóan a diszszonancia világába, a Bach-zenét pedig a konszonzanciába helyezné, pedig Bach olykor valóságosan tobzódik a bartóki, „vízszintes” diszszonanciákban, például a *D-dúr prelúdium és fuga*²¹ előjátékát záró *adagióban*. A 11. ponthoz utólag hozzáírt mondat („A nem-zenéből értjük a zenét”) egyenesen Illyés Gyula Bartók-versére (1955) emlékeztet: „Hangzavart?’ – Azt! Ha nekik az, / ami nekünk vigasz.” Bartók még a nagyváros zaját is megszerkesztett zenével ábrázolja *A csodálatos mandarin* elején, nem hangzavarral – de kétségkívül létezett ez a kortársi megítélés.

A költészetben a zenei diszszonancia megfelelője a hasonlat (amelyet most nem különböztetünk meg a metafora egyéb fajtáitól), ugyanis egymással összevetni (összehasonlítani) csak különböző (diszszonáns) dolgokat lehet (8. pont). Előtte (7. pont) példa: „Petőfi verse: Tied vagyok, tied, hazám”. A vers idevágó értelmezéséhez az elemzők természetesen az *Irodalom és szocializmushoz* fordulnak, amelyben a költő már foglalkozott a híres hasonlattal:

Tied vagyok, tied, hazám!
E szív, e lélek;
Kit szeretnék, ha tégedet
Nem szeretnék?
Szentegyház keblem belseje,
Oltára képed.
Te állj, s ha kell: a templomot
Eldöntöm érted [...]

Itt új módon néz rá. Ha tényleg az időbeliség a Bartók-vázlat kulcsa, akkor talán épp ebből a szempontból, hiszen van benne némi szerepe az időbeliségnek. Miután végigolvastuk a bonyolult hasonlatot, még egyszer vissza kell térnünk az elejére, hogy legalább utólag megértsük. Keblem belseje a hasonlított, a szentegyház a hasonlító. A haza a hasonlított, az oltár a hasonlító. A hasonlítottak szintjén: az életemet (keblem belseje) odaadom a hazáért – a hasonlító szintjén: a templomot lerombolom az oltárért. De az oltár, a lényeg a templomban van elhelyezve, a templom az oltárt védő héj. Amit lerombolok (az életem), az csak a héj, hogy megmaradjon a lelke belsejében elhelyezett lényeg (a haza). Tehát halálommal csak felszínem pusztul el, lelke belseje valójában felszín, nem több, mint puszta héj. Lelke belsejének is van belseje: a haza. Énem legbelső lényege nem én vagyok, hanem ő.

A nagy bölcséleti és teológiai háttérű, bonyolult hasonlat elemzéséről a 7. pont semmit sem árul el, és a következő, 8. pont kijelentése se sokat. A 12. pont viszont nekem

20 BARTÓK Béla, *A magyar népdal* (Budapest: Rózsavölgyi Kiadó, 1924), xxxiv, xxxvi.

21 BWV 532.

legalábbis segítette a Petőfi-szöveg megértésében: „A megismerés folyamán az ellentétesek rendszeréből először a másodikat ismerjük meg s ezzel vesszük tudomásul az elsőt.” Bár csak a végén derül ki, hogy itt az élet odaadásáról van szó, az önként vállalt halálról, ezt voltaképpen tudnom kellett volna már akkor, amikor a versszak elejét olvastam.

Petőfi műfogását egyébként József Attila is megvalósította. A beszélő itt is halálra szánja magát, és itt is meg van fordítva a megismerés időrendje: előbb találkozunk a hasonlóval, utána a hasonlítottnal: a meghalással. Még az a gondolat is megvan, hogy mivel a beszélő rendelkezik a saját életével és halálával, ennél fogva rendelkezik a lényeggel, az értéket körülvevő burokkal is (Petőfinél az értéket körülvevő héj: templom, József Attilánál: terem, vö. *Ha nem szorítsz*):

Én úgy szeretlek, mint a gyermek
s épp olyan kegyetlen vagyok:
hol fényben fürdesz, azt a termet
elsötétítem – meghalok.

A vázlat, miután a disszonancia megfelelőjét kijelölte a költészetben („minden hasonlat disszonancia”, 8. pont), tovább tágítja az immár általános művészetelméleti fogalmat a lélektan (12. pont) és a bölcelet felé (8. és 10., legfőképp pedig 9. pont), de mind a lélektani, mind a bölceleti rész megmarad az időbeliség kérdéskörében. A disszonancia konszonáns feloldást, a probléma megoldást követel. A bölceletről természetesen jutunk el a történelem – az időbeliség – bölceletéig, ama kérdésig, hogy a történelem nagy disszonanciája miként fog konszonáns harmóniában megnyugodni: hogy mit tanít a történelem végéről Hegel, mit Marx – és a marxizmus csődje után mit ajánlhat az, aki Freudot tanulmányozza. A vázlat végén a 13., 14. és 15. pont épp a helyén van.

3.

Lássuk először Veres András ellenvetését.²² A *Medvetánc*-vázlat nehezen megfejthető 15. pontja:

15. Freud: Ambivalencia, biszexualitás. A férfit feloldja a nőé.

A záró mondat szerinte a férfi és nő kapcsolatára vonatkozik, amellyel kapcsolatban a *Szabad-ötletek jegyzéke* „merőben ellentétes pozíciót foglalt el”; az utóbbi „arról ír, hogy a nő a nemi szervével mintegy megesz, elemészt a férfi nemi szervet”. Szemben József Attilával, aki a pszichoanalízisben nagyon tájékozott laikus volt, nekem járatlan irodalmárként nehéz és talán felesleges is állást foglalnom az ilyesmi. A *Szabad-ötletek*

22 JAÖTC, 2:1309.

jegyzékének fantáziáit nem értelmezem, a látszólag ideillő, homoerotikus fantáziákat sem, mivel nem vagyok szakember, és különben sem az életrajzi József Attila a témánk, hanem az elméletíró. Ami ez utóbbit illeti: nem vagyok meggyőződve arról, hogy a *Medvetánc*-vázlat csakugyan férfi és nő kapcsolatáról ír. Talán óvatosabb, ha megmaradunk a pszichológia megszokott határai között, nem lépve ki az ember belső világából. Akkor viszont egyetlen emberről van szó, vagy, ha úgy tetszik, mindenkiről: a freudi elképzelés szerint minden ember belsejében megbúvó férfiről és nőről.

A vázlat a három gondolkodó legalapvetőbb tanítását foglalja össze. Hegel rendszerre egyetlen szót kap, Marx két mondatot. Freud két szóval és egy rejtelmes mondattal van elintézve. Megpróbálom ezt összekapcsolni a *Hegel – Marx – Freud* fő kérdésével.

(*Ambivalencia*) Bár Freud fő művei eredetiben és ma már magyarul is hozzáférhetőek, sőt magyarázatokkal ellátott, átfogó életmű-antológia is megjelent, mégis az a helyzet, hogy szakképzettség és analitikus tapasztalat nélkül a kívülálló bizonytalanul tájékozódik a bécsi orvos fejlődő eszmerendszerében, kötetlen szóhasználatában.

Az „ambivalencia” olykor az egyszerre működő ellentétes érzelmeket jelenti (József Attila is használja ebben az értelemben),²³ olykor az egyszerre működő, hasonló erejű „ösztön-ellentétpárokat”.²⁴ Laikusok által is számon tartott, nevezetes ambivalens érzélem az, amit a gyermek az azonos nemű szülő iránt érez az ödipális életszakaszban.²⁵ A költő a *Rapport-levél*ben az ambivalenciát kifejezetten az Ödipusz-komplexussal kapcsolatban említi.²⁶ Az Ödipusz-helyzetnek nemcsak oka, de megoldása is az azonos nemű szülővel való azonosulás vágya. A megoldás során alakul ki a felettes-én: „a legnormálisabb esetben teljesen felszámolja az Ödipusz-komplexust, amelynek örökébe egy szigorú felettes-én lép”.²⁷

Az azonos nemű szülőhöz kapcsolódó ambivalens érzelmek korát lezáró, szilárd felettes-én lehetett a kulcsfogalom, amellyel a lelki fejlődést a költő logikailag összekapcsolta a *Hegel – Marx – Freud* alapkérdésével. A *Marx szimbolizmus*a című töredékben így ír: „A politikai állam, mint elnyomó szervezet überich.” Ötletének forrása lehetett akár a *Tömegpszichológia és énanalízis* (1921) is. Erős Ferenc értelmezését idézem:

A *Tömegpszichológia* gondolatmenete szerint „a céljukban gátolt szexuális ösztönök hozzak létre az emberek közötti tartós kapcsolatokat”, s a tartós kapcsolatok lényege az *identifikáció*. A tömeg libidinózus szerkezete Freud szerint éppen azon alapul, hogy a ta-

23 JÓZSEF Attila, „Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben”, kiad. STOLL Béla, in „*Miért fáj ma is?*: Az ismeretlen József Attila, szerk. HORVÁTH Iván és TVERDOTA György, 417–474 (Budapest: Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó–Balassi Kiadó, 1992).

24 Sigmund FREUD, „Három értekezés a szexualitás elméletéről”, ford. FERENCZI Sándor, in Sigmund FREUD, *Válogatás az életműből*, kiad. ERŐS Ferenc, 255–286 (Budapest: Európa Kiadó, 2003), 278.

25 „Az identifikáció már a kezdetektől fogva ambivalens.” Sigmund FREUD, „Tömegpszichológia és énanalízis”, ford. SZALAI István, in *uo.*, 551–562, 551.

26 „Az Ödipusz-komplexum lényegében a szeretet-gyűlölet dialektikájának, másként a lélek eleven ambivalenciájának a férfi tudattalanjában való lerögzítése.” JÓZSEF Attila, „*Rapport-levél*”, kiad. HORVÁTH Iván, in „*Miért fáj ma is?*”, 357–386, 363.

27 Sigmund FREUD, „A nőiség”, in FREUD, *Válogatás az életműből*, 695–720, 713.

gok „énideáljuk helyére egy és ugyanazon tárgyat állították, és ennek következtében azonosultak, identifikálódtak egymással”. Freud leírja az ilyenfajta identifikációk kialakulását, sajátosan ambivalens jellegét s mindazokat a következményeket, amelyek az énídeálnak (más szóval felettes-énnek) az apába, az apát helyettesítő „apapótlékba”, vezérbe, valamilyen istenségbe vagy ideológiába helyezéséből fakadnak.²⁸

Ide illik a költő egy másik töredéke: „Mussolini Italia férje” (*Az animizmustól*). Vagyis: ha minden olasz Olaszország gyermeke, akkor minden olasznak Mussolini az apja. A felettes-én fogalmával meg lehet tehát magyarázni állami ideológiák kritikátlan elfogadását, vakhitet, „világnézettel megtöltött rohamosztagok” megjelenését (*Az új század új tudománya*). Az ambivalenciát elemezve eljutottunk a felettes-énhez, amelynek a költő nagy politikai fontosságot tulajdonított, mint más töredékei bizonyítják. De mi köze a felettes-énnek a biszexualitáshoz?

(*Biszexualitás*) Biszexuálisnak Freud, ha jól értem, azokat nevezi, akiknek sok olyan lelki tulajdonságuk van, amelyekkel inkább az ellenkező biológiai nemet szoktuk jellemezni. Szemben a szó köznyelvi használatával a saját biológiai nem iránti érdeklődés nem feltétlenül tartozik e tulajdonságok közé.

A kisgyermek biszexualitásáról (lelki hermafroditizmusáról) Freud sokszor megemlékezett.²⁹ Úgy képzelem, *A nőiség* (1933) című tanulmány lehetett a költő ötletadója. Ennek lapjain Freud mintha azt mondaná, hogy sok nő felnőttként is megőríz valamit gyermekkori biszexualitásából:

Nagyon gyakran fordulnak elő regressziók a preödipális kor fixációihoz: előfordul, hogy az élet folyamán többször váltakoznak olyan időszakok, amelyekben hol a férfiasság, hol a nőiesség kerekedik felül. Annak egy része, amit a férfiak „a nő rejtélyének” hívnak, talán a nő életében megnyilvánuló biszexualitásból származik.³⁰

Borgos Anna értelmezését idézem:

És ekkor következik a fő fejlődésbeli különbség a két nem között: a lányok nem képesek olyan maradéktalanul elfojtani Ödipusz-komplexusukat, mint a fiúk, akik épp kasztrációs szorongásuk következtében lépnek túl az Ödipusz-fázison, és azonosulnak a szuperegót képviselő apával. Ez a fajta azonosulás a lányok számára nem elérhető, s Freud szerint ez magyarázhatja kevésbé fejlett erkölcsi érzéküket és kevésbé „kérlelhetetlen” felettes énjüket.³¹

28 ERŐS Ferenc, „Bevezetés”, in *uo.*, 490–494, 490–491.

29 Például: Sigmund FREUD, *Esszék*, szerk. BUDA Béla (Budapest: Gondolat Kiadó, 1982), 284, 306–307, 422; Sigmund FREUD, *Bevezetés a pszichoanalízisbe*, ford. HERMANN Imre (Budapest: Gondolat Kiadó, 1986), 262.

30 FREUD, „A nőiség”, 715.

31 BORGOS Anna, „Pszichoanalitikus elméletek nőiségképe Freudtól a feminista pszichoanalízisig”, in *Társadalmi nemek: Elméleti megközelítések és kutatási eredmények*, szerk. KOVÁCS Mónika, 21–38 (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2017), 22.

Már maga Freud számított arra, hogy a „feministák nem veszik jó néven” szavait.³² A vita azóta sem ült el,³³ pedig a nők megőrzött biszexualitásában és felettes-énjük ehhez kapcsolódó fejletlen voltában akár valami vonzó és követendő példát is láthatnánk.³⁴

(*A férfit feloldja a nő.*) Nem a nőkkel volt probléma – nem belőlük lettek rohamosztagosok, majd frontkatonák –, hanem a fiatal férfiakkal. A freudi elmélet alapján választ adhatunk arra, hogy miért oly fogékonyak a fiatal férfiak a hivatalos ideológiára. A fiúk a lányokénál sokkal erősebb felettes-énre tesznek szert, ezért férfikorukban sokkal jobban ki lesznek szolgáltatva az állami elvárásoknak, mint a nők. A kisgyermek még biszexuális; a férfi és női szerepeket – és a férfiszereppel együtt járó, erőteljes felettes-ént – csupán a családi és társadalmi nevelés hozza létre az általánosan elfogadott szokásrendnek megfelelően. Lehet, hogy a társadalomnak nem kellett volna ennyire polarizálnia minket? Lehet-e, hogy valamit meg kellett volna őriznünk gyermekkori biszexualitásunkból? Akkor viszonylagosabbnak látnánk a férfierények értékét, a vezetők iránti imádatunk pedig nem nélkülözné az ambivalenciát. Lehet, hogy a költő ilyesféle „alanyi” tényezőkkel egészítette volna ki a „tárgyi” világra összpontosító marxizmust. „Mint minden ember legkényesebb pontja nemisége, sőt rejtett nemisége, úgy a marxi elmélet is e ponton válik idegessé, itt bukik el” (*Az animizmustól*). Mindez csupán találgatás – de az több ennél, hogy a gyermekkori biszexualitás elhagyásával alakul ki a felettes-én, ez pedig összefügg az elnyomó állammal.

Az erkölcsnek és az államnak megfelelő felettes-ént a költő szorosan összeköti az agresszióval, az én-ösztönökkel. Ennek érdekében nem csupán követi, hanem radikalizálja is Freud elméletét, „minden tisztelem ellenére” (*A művészet kérdése és a proletárság*). Az agresszív én-ösztönök az ödipális korszak lezárultával a felettes-én köntösében lépnek fel. Ha nem kapcsolnánk ösztönérőt a felettes-énhez – Freud nem teszi –, akkor a felettes-én már a nemi ösztönökkel sem boldogulna. Ösztönt csak ösztön tarthat kordában.³⁵

32 FREUD, „A nőiség”, 714.

33 BORGOS, „Pszichoanalitikus elméletek nőiségképe”, 24–34.

34 Már a 19 éves József Attilával előfordult, hogy nem átalotta aláásni a felettes-ént, az erkölcs forrását, lásd például a *Szegényember szeretője* című verset: „Szegényember akkor lop, ha éhes, / Akkor se lop, de hát nagyon éhes.”

35 Jelentős eredményeket hoz a JAÖTC. Tverdota György (705–710) és Veres András (1300–1301) elemzi és meggyőzően állítja párhuzamba *A művészet kérdése és a proletárság*, az *Ázsia lelke* és a *Hegel – Marx – Freud ösztönfelfogását*. A nehézséget Tverdota keltezése okozza. Ő *A művészet kérdése és a proletárság* szövegét nem a késői művek közé helyezné el, hanem 1933-ra, legkésőbb az év közepére (710). A megoldás az lehet, hogy a költő elméleti szerkesztménye annyira az ellentétek játékára épült, hogy akkor sem kellett változtatnia rajta, amikor a bolsevizmustól eltávolodott. A sémával párhuzamba lehetett foglalni „a termelési erőket odakint s az / ösztönöket idebent...” (*A város peremén*). Egy helyesülhető proletárforradalom ugyanis – szemben a korábbi forradalmakkal és a bolsevik változattal – elvben nem hoz létre új, elnyomott osztályt. A proletárforradalmár ezért nemcsak osztálygyűlöletre képes (én-ösztönök), hanem látja az osztályhatárokkal fel nem tagolt emberiség távlatát is (nemi ösztönök): „14. Marx: Osztályharc. Az osztályharc fölismerése hozza létre egy osztálytalan társadalom megérzésének lehetőségét és szükségét” (*Medvetánc*). A rohamosztagosban és a bolsevikban viszont egyaránt vereséget szenvednek a nemi ösztönök, a béke. Az én-ösztön, az agresszió nyer (*Az új század új tudománya*).

Szerintem a 15. pont értelme gyermekkori nemi ambivalenciánk átmentése. A pre-ödipális kor biszexualitását nem kellene teljesen elfojtanunk, a férfiak és nők ne legyenek nemileg teljesen egyértelműek. Akkor a férfi könnyörtelen és merev felettes-énje a maga teljes pompájában ki se alakul, vagy ha kialakul, majd feloldja, felpuhítja női összetevőjének képlékenyebb felettes-énje.

4.

Fejtegetéseim végére értem. Rápróbálom a feltevést a költő *Sas* című versére:

Micsoda óriás sas
száll le a zengő mennybolt
szikláira. E szárnyas
a semmiből jött, nem volt.

A mindenséget falja
csilló azúri csőre.
Vaskarma tépi, marja
a meleg húst belőle.

S a fogoly világ hullat
könnyes üvegszemekkel
vércseppes pihetollat.
Ez a pirosló reggel.

E madár könnyű röpte
a létet elragadta.
Nincs magasság fölötte
és nincs mélység alatta.

Az egyik szárnya lelkem,
a másik szárnya Flóra.
Én őt váltom és engem
ő vált így új valóra.

Két értelmezését ismerem. Sem Beney Zsuzsa, sem Szabolcsi Miklós nem tartja kifogástalan szerkezetű, értelmileg jól felépített műnek.³⁶ Talán úgy gondolták, hogy a versen rajta hagyhatta nyomát a betegség. Nem szállok vitába egy ilyen nézettel. Engem a *Sas* kései Van Gogh-képekre emlékeztet. Levelezéséből tudjuk, hogy a festő akkor már

36 Összefoglalóan lásd: SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár: József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Irodalomtörténeti füzetek 41 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998), 826–828.

olykor színkeverés nélkül használta a festékeket, úgy, ahogy a tubusból kinyomta őket, hogy elevebb és tisztább színekhez jusson. Lehet, hogy a *Sas* esetében is a betegség tehető felelőssé a roppant éles és kemény, ugyanakkor valószínűtlen megvilágítáért, amelyben minden részlet pontosan kivehető. Ha így történt, ha a költőt a pszichózissal határos neurozisz³⁷ segítette hozzá, hogy hajszálpontosan fogalmazzon, akkor is úgy gondolom, hogy az olvasónak érdemes megpróbálkoznia egységes értelmezés kialakításával. A költő maga komolyan vette szövegét. Sokat dolgozott rajta (fennmaradt a pizskozat mellett két, szintén javításokat tartalmazó tisztázata is), majd közzétette a *Színházi Élet* egyik, 1937. évi kora nyári számában.³⁸

A *Sas* engem eredetileg a 16–17. századi emblémákra emlékeztetett. A legtöbb embléma egy-egy fa- vagy rézmetszetű képből és az azt magyarázó epigrammából állt. Mivel az embléma képmagyarázat, szükségképpen a legkonkrétabb, egy megfejtésű allegóriák közé tartozik; olyan, mint egy találós kérdés. Ez a körülmény rendkívüli kihívás elé állítja az értelmezőt, hiszen az allegóriáknak kimondható jelentésük van. A vers szerintem eleget tesz ennek a követelménynek: szerkezete egyszerű, előadásmódja következetes. Az nehezíti az emblémának minősítést, hogy a versben szereplő különös szárnyas képen aligha ábrázolható. Ilyen madarat csak belső látással lehet szemügyre venni.

A vers örülségre valló vonásait egyes kortársak jóindulatúan látomásnak értették. A *Pesti Napló* egyik 1938-as számának szerkesztője, midőn kéziratból újra közölte, ismeretlen okból nem *Sas*, hanem *Látomás* címet írt fölé,³⁹ szerintem pontosan határozva meg az ókori zsidó prófécia-irodalomban gyökerező, a kereszténységben átalakuló műfaját, amelyben a próféta olyan dolgokat oszt meg közönségével, amelyeket belső érzelkeivel előzőleg megtapasztalt (például Jer 1, 11), közben hangsúlyozza látomásának túlvilági, isteni eredetét (például Jer 1, 9), és ismerteti a látottak politikai következményeit (például Jer 1, 18). Azt, hogy nem pusztán örülségről van szó, a próféta tiszteletre méltó élete szavatolja; József Attilánál ennek a költőszerep felel meg.

A szürrealizmus divatja idején a látomás műfaj választása aligha számított különségnek. Értékesek Szabolcsi Miklós képzőművészeti párhuzamai (René Magritte, Max Ernst), az pedig szerintem telitalálat, amikor „a kor egy mindenütt látható jelére, a német birodalmi sasra” utal. (Esetleg hozzá vehetjük a karmai közt vesszőnyalábot és csatabárdot tartó római sast is, a fasisztus hadi jelképét.) Az 1945-ben befejeződött háború a szovjet történetírás szerint 1941 nyarán, az európai tankönyvek szerint csaknem két évvel korábban kezdődött, de egyesek már az 1930-as évek második felében lezajlott, szovjet és német támogatással megvívott spanyol polgárháborút is ide sorolnák. Előzménynek tekintik a fasiszta Olaszország 1935–36-os abesszíniai mérgeggáz-háborúját és a Kína elleni japán támadásokat, amelyek az 1931-es mukdeni incidenssel kezdődtek. Az évtized közepén sokan, köztük írók, mint Karinthy, politikusok, mint Churchill, világháborútól tartottak, a náci Németországot tekintve legfőbb veszélyfor-

37 CSERNE István, „Mitológia és diagnosztika: József Attila kórképe”, in „Miért fáj ma is”..., 43–64, 63.

38 JÓZSEF Attila, *Összes versei*, kiad. STOLL Béla, 2 kötet. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 2:387; JÓZSEF Attila, *Összes versei: Kritikai kiadás*, kiad. STOLL Béla, 3 kötet. (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 2:467.

39 Uo.

rásnak. József Attila is közjük tartozott. Arra törekedett, „hogy mi ne legyünk német gyarmat” (*Hazám*). Az antifasiszta összefogásnak, a népfront-politikának híve, korábban sürgetője volt. Az osztályharc hetyke hangja ekkor sem halkult el (*Születésnapomra, Gyönyörűt láttam*), de megjelent a *Hegel – Marx – Freud*ban hiányolt alanyi szempont is, az a kérdés, hogy a politikai ellenfél lelke miért áthatolhatatlan: „Zsoldos a férfi, a nő szajha, / szívüket el nem érhetem” (*Március*). Őhozzájuk szólt a költő védelmi jellegű, az ellenfeleket lefegyverezni óhajtó háborús lírája (*Egy spanyol földműves sírverse* és esetleg a hasonló gondolatmenetű *Két hexameter*). Talán a – szovjetellenes vonatkozásai miatt népszerű – *Világosítsd föl* is e háborús vagy háborúváró lírához sorolható. A „hogy ne legyen a gyerek hiába” sort én a kötelező katonai szolgálatra értem, az utolsó versszakot pedig az agresszív ösztönökre. Nélkülük az ödipális szakasz hiába zárulna le a felettes-én kialakításával, a gyerekből sose lehetne rohamosztagost vagy katonát csinálni:

Nézz a furfangos csecsemőre:
bömböl, hogy szánassa magát,
de míg mosolyog az emlőre,
növeszti körmét és fogát.

Akár helytálló, akár nem Szabolcsi ötlete, a versbeli sasnak legfeljebb csak asszociációs mezéjében kaphat helyet a III. Birodalom jelképe. Pusztító mivoltában hasonlít rá, de nem azonos vele. A birodalmi sas evilági jelkép, a versbeli nem.

A 4. versszak leszögezi, hogy „a létet elragadta”, tehát ő maga a léten kívül helyezkedik el. Az 1. versszak meghatározza helyét: „a zengő mennybolt szikláira” száll le. A mennybolton levő sziklák a túlvilág sziklái. A „zengő” a túlvilág legtermészetesebb jelzője (például Zsoltárok 148, 1–5, Lk 2, 13–14). A 2. versszak „azúri” szava is lehet, hogy ide tartozik, és a sas égi (földöntúli) mivoltát jelzi; például a halászsas kékesfekete csőre aligha „azúri”.

Létünk – enyhén szólva (hiszen a 2–3. versszakban mindent elpusztít) – szabályozója, de ő maga nem része a létnek: mi az? Mi az, ami kívülről irányít minket? A zengő menny azúri csőrű lakója: ezek isteni tulajdonságok. Egy szigorúan ateista rendszerben, amilyen József Attila költészete, a sas nem lehet állatalakú isten, csak jelkép, és nem jelképezhet egyebet, mint közös sorsunk személytelen irányítóját, a történelem előrehaladásának elvét. Hegel gépezetét, amelyet Marx a fejéről a talpára állított.⁴⁰

Ha így lenne, akkor érthetővé válnék az 1. versszak megszakított időbelisége: „E szárnyas / a semmiből jött, nem volt.” A *Hegel – Marx – Freud* alapkérdésénél vagyunk: „Hol csúszott hiba a számításba?” Amikor Németországban a termelőeszközök fejlődése hatalmas szintet ért el, megteremtve a szocializmus tárgyi feltételeit, akkor illantak el az alanyiak. Nem a szocializmus korszaka köszöntött be, ahogy az elmélet megjósolta, hanem a náciizmusé, amelyet senki sem látott előre: „a semmiből jött, nem volt”. A látomás látója, a prófétaköltő a látomások jelen idejét használja (most lát, most tudó-

40 MARX Károly, *A tőke*, ford. RUDAS László és NAGY Tamás, Marx politikai gazdaságtana 3 (Budapest: Szikra Kiadó, 1948), 23.

sít: „óriás sas / száll le”), de a megfigyelt jelenség előzmény nélküli voltáról történetíróként számol be, fontosságot jelző nyomatékkal: két, rokonértelmű kifejezéssel.

A pusztítást (2–3. versszak) így fogja fel Beney Zsuzsa, akit Szabolcsi Miklós egyetlen idéző:

Hatalmas és kegyetlen pusztulás-pusztítás-víziót látunk, az „egymást valóra váltó” két szerelmes madáralakban tépi, marja a mindenséget, „a létet elragadta”. Elsősorban nem is ez a szörnyű és véres megsemmisítési harc tölti el félelemmel, döbbenettel és viszolygással az olvasót, hanem a József Attila költészetében oly elemi biztonsággal megszokott kontroll hiánya. A pusztítás kényszere szinte autonóm erővel tör be a versbe, s teszi azt értelmében-szerkezetében is zavarossá.⁴¹

Szerelmesekről eddig egyetlen szó nem esett. Nem ők pusztítják el a világot, hanem egy minden korábbinál hatalmasabb, második világháború. A történelem e kegyetlen fordulatának a német birodalmi sasra emlékeztető ragadozó a jelképe. A háború könyörtelen metaforáit az ember szemlélheti „félelemmel, döbbenettel és viszolygással”. Ez helyénvaló, és nem jelenti a költőre jellemző összpontosítás hiányát.

A 3. versszak utolsó sorában megbizonyosodunk arról, hogy látomással van dolgunk. A beszélő eddig arról beszélt, ami belső látása révén jutott a tudomására. Most szembeállítja ezt azzal, amiről érzékelő látással értesült körülbelül ugyanakkor („Ez a pirosló reggel”). Még az is kiderül, hogy a külső és a belső látvány között szünekdokhékapszolat van: a látomásban is szerepet játszik – a vércseppek révén – a piros szín, akárcsak a látványban, a kora reggeli fényben is. Feltételezhető, hogy a szünekdokhék révén a külső látvány érzékelése helyezte működésbe (aktivizálta) a belső látószervet.

A 4. versszak első felében megint átveszi a szót a látótól a történetíró. Megszakad a látomás jelen idejű előadásmódja, hogy megtörténhessen egy fontos, időbeli elhatárolás. A magyar nyelv viszonylagos előidejűséget kifejező *-t*-je (a „múlt idő” jele) a háború végét jelzi. A teljes pusztítás végbement. Már nincsenek felzaklató metaforák. Ez már súlytalan, elvont, fogalmi nyelv. A történetfilozófia erőfeszítés nélkül gyilkol. A történetíró rögzíti, hogy „E madár könnyű röpte / a létet elragadta”. A gépezet zajtalanul tovább forog, a történelem előrehaladásának személytelen elvén semmit nem fogunk számon kérni. A versszak második felében visszatérünk a látomás jelen idejéhez. Még egyszer rögzítjük, látjuk, hogy minden eltűnt, a pusztítás teljes. „Nincs magasság fölötte / és nincs mélység alatta.”

Fontos ez a többszörösen megfogalmazott időbeli határ. Tudnunk kell, hogy a világ maradéktalanul elpusztult. Csak így tud érvényesülni az utolsó, 5. versszak poénja. Csak a vers legutolsó két szavából derül ki, hogy a megsemmisült világ helyén új világ támad: „Én őt váltom és engem / ő vált így új valóra.”

Hogy mi ez az „új való”, azt természetesen nem tudjuk. Más versében (*Majd emlékezni jó lesz*) is előfordul egy ilyen, háború utáni világ titokzatos és vonzó távlata, de azt 1935. október 24-én keltezte, bő másfél évvel a *Sas* előtt:

41 SZABOLCSI, *Kész a leltár*, 827.

Majd a kiontott vértócsa fakó lesz
s mosolyra fakaszt mind, ami ma bánt,
majd játszunk békés állatok gyanánt
és emlékezni s meghalni is jó lesz.

A *Medvetánc*-vázlat alapján meg lehetne tippelni az új valót. Kései költészetében az „új világ” köré egész mitológiát épített a költő,⁴² de csak itt, a *Sasban* és a *Medvetáncban* sejte-ti meg, hogy ennek titka az új, biszexuális férfi és az új, biszexuális nő, a sas két szárnya:

Az egyik szárnya lelke,
a másik szárnya Flóra.

Szerelmi egyesülés-e ez? Aligha. A madárszárnyak részt vesznek a repülésben, de nem érintik meg egymást. Testi kapcsolat? Nem. Az „egyik szárnya” nem én vagyok, hanem csak a „lelke”. Akkor szimmetrikusan a „másik szárnya” sem Flóra, hanem Flórának is csak a lelke, szünekdokhéval a rész (Flóra lelke) helyett az egészet (Flóra) nevezve meg. Két lélek együttműködése, de nem egyesülése.

A lelke ad valamit az övének, az övé ad valamit az enyémnek. Ettől tud az embe-riség a pusztítás után új életre kelni:

Én őt váltom és engem
ő vált így új valóra.

A feltevés szerint én az ő lelkének férfi-összetevőt adok, ő az enyémnek nő-összetevőt. Újfajta emberek leszünk. Egy kicsit kevésbé elvhű férfiak, akik nem halnak meg egy gondolatjelért. Egy kicsit elvhűbb nők, akik meghalnak érte. Csak ennyi, amit az új vi-lágról tudunk.

Régen is *vates* volt József Attila, költészetében régen is szerepelt új világ. A régi új világ tökéletes volt, szemben a meglevővel, amely tökéletlen. Íme (*A város peremén*):

s megszerkeszti magában, mint ti
majd kint, a harmóniát.

Az újabb új világ távolról sem tökéletes. Nem jó, csak valamivel jobb, mint a mostani világ, amely háborúra készül (*Ős patkány terjeszt kórt...*):

Majd a szabadság békessége
is eljön, finomul a kín –
s minket is elfelednek végre
lugasok csendes árnyain.

42 HORVÁTH, *Gépeskönyv*, 308–312.

A felettes-én felpuhításának törekvése jól beleilleszkedik a kései József Attila békevágyó politikai munkatervébe. Odaillik a *Szerkesztői üzenet* és *A Dunánál* mellé. A *Szép Szó* folyóiratcím is azt az óhajt fejezi ki, hogy a társadalmi érdekelletéteket szép szóval (testet öltött érvel) juttassuk kifejezésre, ne pedig tettekkel. Az előfizetési felhívás (T. C.!) szerint a folyóirat ellenfele „a világszerte fellépő erőszak”, az, hogy a „nyers erőszak, mint a történelem folyamán annyiszor, ma ismét elpusztítással fenyegeti a kultúrát”. „»Nemzeti öntudat« »osztályöntudat«, »faji öntudat« önállósították magukat és szét akarják tépni az emberiséget”.

A 4. versszakra az emblemikus madár alaposan átalakult. A III. Birodalom eltűnt az asszociációs mezőből. Nem is találtam ideillő sast, csak keselyűt. Azt a biszexuális anyamadarat, amelynek péniszjelkép-farka fontos szerepet játszik Leonardo da Vinci híres, gyermekkori álmában vagy fantáziájában. A fantázia elemzésében Freud a keselyűt mint anyajelképet mutatja be,⁴³ majd eljut az óegyiptomi Mut istennőhöz: „Ezt a keselyűfejű anyai istennőt az egyiptomiak legtöbbször fallikusan ábrázolják; testén, melynek a keblei nőies jelleget adnak, egy férfi hímtagot viselt erigált állapotban.”⁴⁴

A *Sas* zárlatának új világa nem magányos, de nem is állandó motívum az utolsó korszak szerelmi költészetében. Gondolatvilágát, „e szesztelen szerelmet” (*Ha nem leszel...*) a Flóra-sorozat több versével párhuzamba állíthatjuk, de mellettük a régiesebb, férfi-dominanciájú szerelmi ideológia is érvényben marad. Az 1936 őszi *Nagyon fáj* beszélője a nő legfőbb értékének azt tartja, hogy az őt kiválasztó férfit boldoggá tegye („Azt tagadta meg, amit ér”), ő viszont ne törekedjék boldogságra („puszta kénye végett”), a körülbelül egy évvel későbbre tehető *Szaggatlak, mint a fergeteg...* pedig oktatásban részesíti a nőt abban a tekintetben, hogy a közösülés során ki az irányító fél:

Szaggatlak, mint a fergeteg az erdőt.
Zúgj és nyögj. Vigyázz: ez küzdelem.

5.

A *Hegel – Marx – Freud* tervezett II. részének alapeszméjét a költő a *Medvetánc*-vázlatban papírra vetette, de már nem dolgozta ki. Amit előadtam, nem feltevés, csak találgatás. Egy feltevés elvben igazolódhat, az én fejtegetéseim igazságát viszont – mivel a szóban forgó mű sohasem készült el – elvileg sem lehet, a legtávolabbi jövőben sem lehet majd bebizonyítani.

(A József Attilának tulajdonított ötlet érdekessége, hogy a II. világháború után a gazdaságilag legfejlettebb országok jelentős részében a nemi önazonosságnak nagyon változatos színeképe alakult ki. Ezek az országok immár hetvenöt esztendeje nem vívnak egymással világháborút.)

43 A késő ókori Hórapollón szerint csak nőtény keselyűk léteznek. Sigmund FREUD, „Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke”, ford. VIKÁR György, in FREUD, *Esszék*, 253–326, 278. (Nem tudok arról, hogy Leonardo Hórapollón-ismeretét sikerült volna valószínűsíteni.)

44 Uo., 284.